

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються передумови і становлення наукових природничих товариств, проведення їхніх з'їздів на землях України. Особливо виділено Наукове товариство ім. Шевченка, що об'єднувало в своїх лавах учених гуманітарного і природничого профілю.

Ключові слова: наукове товариство, природничо-наукові з'їзди, Наукове товариство ім. Шевченка

Наукові товариства як одна із форм громадських об'єднань, що виникають з ініціативи окремих осіб і діють на засадах саморегулювання, відіграли значну роль у розвитку науки і культури України. Одним з перших були Філотехнічне товариство у Харкові (1810) та Товариство наук при Харківському університеті, що мало природниче та словесне відділення (1812). Пізніше почали утворюватися спеціалізовані товариства, наприклад, Товариство сільського господарства Південної Росії, засноване в Одесі у 1828 р. з ініціативи князя М.С. Воронцова, генерал-губернатора Новоросійського краю. Метою товариства було сприяння розвитку різних галузей сільського господарства: вирощуванню зернових культур, поліпшенню порід худоби, розведенню винограду і плодових дерев, бджільництву тощо. Теоретичні та практичні питання сільськогосподарського виробництва вирішували на спеціально створеній дослідній фермі, організовували екскурсії, виставки, видавали наукові праці [1, с. 46–48].

Перше наукове товариство медичного спрямування в Україні виникло у 1840 р.. Товариство київських лікарів ставило собі основним завданням дослідження причин і характеру поширення епідемічних захворювань, розробка і пропагування санітарно-гігієнічних заходів, статистичні та науково-медичні дослідження. Пізніше були створені Одеське товариство лікарів (1849) та Харківське медичне товариство (1861). За ініціативи медичних товариств відкривали лікарні, аптеки та амбулаторії для бідних, було організовано мережу пастерівських станцій для широкого застосування щеплень проти сказу (в Одесі, Харкові, Києві) [2, с. 259; 3, с. 866].

У 60-і роки ХІХ ст. закономірно був підвищений інтерес до народознавства і техніки, тому утворення наукових товариств як осередків культури і поширення природничих та технічних знань стає реальністю. Першим науково-технічним товариством в Україні було Одеське товариство інженерів і техніків (1864). У 1886 р. у Петербурзі виникло Російське товариство, яке мало кілька відділень, зокрема Миколаївське, Одеське та Київське. Науково-технічні товариства стали генератором творчої

активності інженерних та технічних сил України, сприяли вирішенню актуальних завдань науки і техніки, приділяли значну увагу організації технічної освіти [4, с. 51–55].

Новою формою організації науки XIX ст., що сприяла її демократизації, стали з'їзди природознавців і лікарів. Ідею проведення з'їздів природознавців на території колишньої Російської імперії запропонував професор Київського університету К.Ф.Кесслер, який у 1856 р. подав доповідну записку на ім'я міністра освіти, де обґрунтував необхідність проведення з'їздів природознавців для розвитку природничих наук. Пропозицію було розглянуто лише через два роки і «взято до уваги».

У 1860 р. К.Ф. Кесслер брав участь у з'їзді природознавців і лікарів у Німеччині та знову порушив питання про доцільність скликання таких з'їздів у царській Росії. Цього разу його пропозицію підтримав попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов і 13 квітня 1861 р. було одержано відповідний дозвіл міністерства.

Перший київський з'їзд природознавців відбувся 11–18 червня 1861 року, де було складено детальний план викладання природничих наук у гімназіях, обговорено питання про створення необхідних посібників і наочного приладдя [5, с. 1–23].

Другий з'їзд природознавців відбувся завдяки зусиллям К.Ф. Кесслера 11–18 червня 1862 р. у Києві і мав ще більший успіх. На заключному засіданні було вирішено спрямувати всі зусилля на сприяння розвитку природознавства та поширення викладання його у загальноосвітніх навчальних закладах [6, с. 1–72]. Київські з'їзди мали локальний характер: географія їх була дещо обмежена, кількість учасників – 44 у першому та 61 у другому – теж невелика, до того ж проблематика мала переважно педагогічне спрямування [7, с. 157–158]. Проте вони відіграли важливу роль як «перші спроби втілення мрії про періодичні учені з'їзди всієї Росії» [8, с. 394].

У 1862 р. К.І. Кесслеру запропонували очолити кафедру зоології Петербурзького університету, де він продовжив організаційну роботу х підготовки першого всеросійського з'їзду природознавців (кінець 1867 – початок 1868 рр.). Саме на цьому з'їзді в Петербурзі було ухвалено рішення про створення при університетах наукових товариств природознавців, які згодом разом з іншими науковими організаціями стали ініціаторами та учасниками з'їздів природознавців. Цьому значною мірою сприяв новий університетський статут 1863 р., що надав певної самостійності вищим навчальним закладам [9, с. 29–44].

Одними із перших такі товариства були створені в Харкові (1869) [10, с. 24–26], Києві [11, с. 38], Одесі [12, с. 1–17]. Вони мали на меті сприяти розвитку природничих наук, всебічно вивчати природу краю, переважно південних губерній, поширювати природничо-історичні знання. У роботі цих товариств активну участь брали І.І. Мечніков, І.М. Сеченов,

О.О.Ковалевський, І.І. Шмальгаузен, С.Г. Навашин, М.Г. Холодний та багато інших учених зі світовими іменами, внесок яких до скарбниці світової науки є дуже значним. Наукові товариства щороку виділяли певні суми коштів на організацію наукових екскурсій, що дало змогу суттєво доповнити природничо-історичну характеристику досліджуваних регіонів вугільних покладів, солоних озер, лиманів, цілинних земель, науковці виїжджали періодично у віддалені регіони: Бессарабії, Криму, Кавказу і навіть Суєцу. Так, для проведення стаціонарних досліджень Новоросійське товариство заснувало Севастопольську біологічну станцію (1871), яка відіграла значну роль у розвитку природознавчих наук та освіти. Друковані органи товариств були трибуною не тільки для поважних вчених, а й для молоді: саме в них уперше з'являлися праці майбутніх корифеїв науки Д.К.Заболотного, І.М.Сеченова, М.Ф.Гамалії, які тоді були ще студентами або молодими науковцями. Діяльність товариств природознавців не обмежувалася суто науковими розробками: вони брали активну участь у розв'язанні конкретних завдань, які перед ними ставило сільське господарство, медицина, гірнича справа тощо.

Науково-практичній діяльності в осередках хіміків-науковців, членів Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті, а також Київського і Новоросійського товариств природознавців приділяли значну увагу аналізу стічних вод та водогінних вод, мінеральних джерел, досліджували різні види палива, зразки ґрунтів, фарби та ліки. Саме їм належить пріоритет в організації аналітичних лабораторій та комісій, що обстежували ринки і підприємства харчової промисловості з метою запобігання фальсифікації продуктів харчування [13, с. 225–249].

Центром розвитку науково-технічної думки в галузі цукроварної промисловості стало Київське відділення Російського технічного товариства (1871), де була створена спеціальна лабораторія для проведення досліджень на замовлення заводів, відкрито перший у країни середній технічний навчальний заклад з підготовки майстрів цукрового виробництва [14, с. 13–14].

У пореформений період було створено низку товариств гуманітарного профілю, зокрема, історичне товариство Нестора-Літописця у Києві (1873), Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства (Київ, 1873), продовжувало працювати Товариство історії та старожитностей в Одесі. Отже, товариства мали велике значення для розвитку вітчизняної науки та культури, де творча свобода, неформальні зв'язки обумовлювали високу ефективність наукової діяльності. Це були осередки, на думку дослідників, кращих демократичних традицій в науці та громадському житті [15, с. 129–131].

III з'їзд природознавців (Київ, 1871) був успішним [16, с. 9]. Головою з'їзду був обраний академік О.О. Ковалевський, який у промові «Про діяльність наших з'їздів» наголосив: «Головним завданням наших з'їздів

слід вважати: по-перше, дослідження Росії у природничо-історичному аспекті та розробку природничих наук узагалі; по-друге, поширення природничо-історичних знань серед широкого загалу; по-третє, зближення і співпраця російських вчених між собою» [17, с. 55]. У роботі з'їзду брали активну участь професори Київського університету К.М. Феофілактів, П.П.Алексєєв, Н.А. Хржонщевський, Я.Я. Вальц, М.П. Авенаріус, П.П.Перемежко, В.О. Беца та інші, представники наукової спільноти з Одеси, Харкова, Чернігова, Рівного, Житомира та інших міст України, а також чимало гостей з Росії: з Москви, Санкт-Петербурга прибули О.М.Бутлеров, Ф.В. Овсянников, Д.І. Менделєєв, з Казані – В.В.Марковников, М.Ф. Висоцький, М.В. Сорокін.

УІІ з'їзд природознавців і лікарів, що відбувся в Одесі (1883), очолив професор Новоросійського університету І.І. Мечников. У вступній промові вчений звернув увагу на завдання з'їздів, особливо на захист інтересів теоретичних знань, цінність яких не всі розуміють. Доповідь І.І.Мечникова «Про лікувальні сили організму», в якій було висловлено основну ідею про імунітет, стала надзвичайною подією УІІ з'їзду. Вона відразу ж набула широкого розголосу і здобула численних прихильників серед наукової спільноти [18, с. 9].

Х загальноросійський з'їзд природодослідників і лікарів у Києві (1898) увійшов до історії світової науки сенсаційною доповіддю професора Київського університету С.Г. Навашина «Нові спостереження над заплідненням у *Fritillaria tenella* u *Lilium martagon*» про відкриття ним подвійного запліднення у покритонасінних рослин, яке мало світове значення, оскільки з'ясовувало досі незрозумілі моменти статевого процесу основних культурних рослин і мало велике промислове значення.. Світова наукова спільнота відразу високо оцінила це відкриття, оскільки воно виявилось дуже значущим не тільки для ембріології рослин, а й для їх систематики. Відкриття С.Г. Навашином подвійного запліднення в зав'язкових рослинах стало найбільш значущим відкриттям ХІХ ст. у галузі ботаніки, яке було зроблено в Києві. Воно згодом дозволило науковцю побудувати ботанічні філогенетичні системи.

На вперше започаткованій Х з'їздом підсекції повітроплавства її члени – М.Є. Жуковський, А.М. Кованько, М.М. Поморцев, С.А. Улянін, К.Я.Данилевський, В.В. Кузнєцов, М.М. Утешев, А.Х. Репман, С.П.Квятковський – запропонували свої шляхи та способи вирішення транспортування людини й вантажів надземним способом; дистанційну аерофотозйомку; передачу умовних сигналів та проведення спостереження з повітря; ефективне використання сил вітру; вивчення атмосферних явищ і прогнозування погоди; розуміння всіх деталей механізму польоту тварин; подолання обмеженості використання літальних апаратів за периметрами висоти, довжини, аеродинамічного обтікання, безперервності, тривалості попередньої підготовки, дорожнечі польотів, а також усунення

вирішальності факторів погоди та холодного вітру [19, с. 10].

Обраний головою X з'їзду, професор хімії Київського університету М.А. Бунге відкрив з'їзд такими словами: «На мою долю випала висока честь вітати Вас у місті Києві – цій колісці з'їздів російських природознавців» [20, с. 400]. В умовах несприятливої політичної кон'юнктури вітчизняне природодослідництво шукало більш ефективні шляхи розвитку, тому професори Київського університету О.В.Баранецький та М.М. Шіллер черговий раз внесли на обговорення проект статуту «Асоціації російських природознавців і лікарів», іншими словами, поставили питання постійно діючого центрального органу, що мав організовувати більш самостійні з'їзди і не припиняв би своєї діяльності у перервах між ними.

Отже, з'їзди природознавців і лікарів, як і наукові товариства, були добровільними науковими об'єднаннями вчених, альтернативними офіційній науці. Вони виникли як наслідок прагнення науковців до спілкування, колективного обговорення результатів своєї праці та загальних проблем науково-організаційного характеру. Як наголосив на III з'їзді в Києві академік Ф.В.Овсяников, що «оскільки природничі науки є наріжним каменем добробуту і цивілізації країни, ми повинні докласти всіх зусиль до розвитку цих наук і поширення їх у суспільстві. Досягнути цього можна тільки спільними зусиллями» [21, с. 3–4]. З'їзди природознавці відіграли значну роль в об'єднанні наукових сил, у розвитку і популяризації вітчизняного природознавства, мали беззаперечний вплив на формування загальнокультурних та наукових традицій.

Особливе значення для розвитку науки і культури України мало товариство, що об'єднувало в своїх лавах учених гуманітарного та природознавчого профілю, котрі розгорнули цілий спектр українознавчих досліджень. Воно виникло у 1873 р., коли за висловом М. Грушевського, «можливість української культури стояла під знаком запитання..., гурток патріотів закладає фонд для розвитку української літератури і культури» [22, с.12]. Появу товариства стимулювали не лише невідрадні обставини для українства, а й загальнослов'янський рух відродження в Європі, зокрема, у Сербії, Чехії, Польщі й Хорватії, і водночас поява ряду слов'янських національних товариств і організацій. У Східній Україні ініціатором заснування Товариства ім. Шевченка у Львові був О.Кониський. З поміж фундаторів зі Східної України були В. Антонович, М. Драгоманов, К. Михальчук, П.Куліш, І. Нечуй-Левицький, у Західній Україні – С. Качала, К. Сушкевич, Д. Гладилевич, О. Огоновський та ін. Засновниками і меценатами товариства були Є. Милорадович зі Скоропадських, Д. Пильчиков, М. Жученко і 32 жертводавці-галичани, а також товариство «Січ» у Відні [23, с. 203]. У перші 20 років свого існування Товариство обмежувалося, в основному, завданнями, передбаченими статутом, – «вспомогати розвій руської (малоруської) словесності», тобто переважно літературною та видавничою діяльністю. Проте засновники Товариства

прагнули створити потужний науковий осередок, щоб він, за задумом О. Кониського, «став засновником майбутньої українсько-руської академії наук». З 13 березня 1892 р., коли було схвалено на спеціальних загальних зборах проект нового статуту, Товариство стало називатися Науковим товариством імені Шевченка (НТШ). Воно набуло чіткої структури і складалося з трьох секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природничо-лікарської. З 1892 р. почали виходити «Записки НТШ» – основний друкований орган Товариства, редактором якого став з 1895 р. М.Грушевський [24, с. 16–26].

Наукове товариство ім. Шевченка до утворення Українського наукового товариства в Києві (1907), відіграло роль національної академії наук. Створена 14 листопада 1918 р. Українська Академія Наук запозичила від нього організацію та структуру, високий рівень досліджень, їх гуманістичну спрямованість [25].

Таким чином, передумовами виникнення і становлення наукових товариств на українських землях були загальнослов'янський рух відродження в Європі та поява ряду слов'янських національних товариств і організацій. Самі товариства та їх з'їзди мали велике значення для розвитку вітчизняної науки та культури, де творча свобода, неформальні зв'язки обумовлювали високу ефективність наукової діяльності.

Джерела та література

1. Руда С.П. Участь академіка О.О.Ковалевського в роботі Товариства сільського господарства Південної Росії / С.П.Руда // Матеріали наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження О.О.Ковалевського. – Одеса, 1990. – С.46–48.
2. 100-летие Харьковского медицинского общества (1861–1961). – Киев, 1963. – С. 259.
3. Історія української культури. У п'яти томах.Т.4. Книга 1. Українська культура ХІХ століття. – К. : Наук. думка, 2008. – 1007 с.
4. Савчук В.С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В.С.Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – 1992. – С. 51–55.
5. I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г.// Университетские известия (Киев). – 1861. – №1. – С. 1–23.
6. II съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. – 1862. – №7. – С. 1–72.
7. Руда С.П. Роль Київських з'їздів природознавців в гуманітаризації освіти України ХІХ ст. / С.П. Руда, А.В Кошій // Українознавство і гуманітаризація освіти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 157–158.
8. Погожев А.В. 25-летие естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в

России и Западной Европе / А.В.Погожаев. – Москва, 1887. – С. 394.

9. Коробченко А.А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті (1869–1930): монографія / А.А.Коробченко; відп.ред.О.Я.Пилипчук. – К.: Талком, 2015. – 407 с.

10. Рудая С.П. О некоторых аспектах деятельности Харьковского общества испытателей природы / С.П. Рудая // Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России. – Ленинград, 1990. – С. 24–26.

11. Пилипчук О.Я. Киевское общество естествоиспытателей (1869–1929): Автореферат диссертации доктора биологических наук / О.Я.Пилипчук. – Москва, 1992. – 38 с.

12. Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – 1912. – Т. 37. – С. 1–17.

13. Андреасов Л.М. Деятельность физико-химического общества при Харьковском университете (1872–1915) / Л.М.Андреасов // Из истории отечественной химии. – Харьков, 1952. – С. 225–249.

14. Пилипчук О.О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / О.О.Пилипчук. – Київ, 2006. – 20 с.

15. Соболева Е.В. Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России и проблемы организации современной науки / Е.В. Соболева // Материалы XIII Международного симпозиума по науковедению. – Ч.III.– Киев, 1990. – С. 129–131.

16. Караванська М.Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореферат дис.. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / М.Ю. Караванская. – Київ, 2006. – 19 с.

17. Труды III съезда русских естествоиспытателей в Киеве 20–30 августа 1871 г. – Киев, 1873. – С. 55.

18. Караванська М.Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореферат дис.. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / М.Ю.Караванська. – Київ, 2006. – 19 с.

19. Караванська М.Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореферат дис.. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / М.Ю.Караванская. – Київ, 2006. – С.10.

20. Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве 21 августа 1898 г. – Киев, 1898. – С.400.

21. Труды III съезда русских естествоиспытателей в Киеве 20–30 августа 1871 г. – Киев, 1873. – С.3–4.

22. Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т. Шевченка / Р.В. Кучер. – Київ, 1992. – С. 12.

23. Купчинський О.А. Наукове товариство імені Шевченка / О.А. Купчинський // Енциклопедія історії України: У 10 т./ Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.. – К.: Наук.думка, 2010. – Т.7 : Мл – О. – 2010. – С. 203-213.

24. Романів О.М. З іменем Шевченка / О.М.Романів, Я.Й.Грицак // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Львів, 1992. – С. 16–26.

25. Храмов Ю. Рання історія Академії наук України (1818–1921)/ Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – К., 1993. – 246 с.

Медвидь Ф.М. Предпосылки возникновения и становления научных обществ на землях Украины

В статье освещаются предпосылки и становления естественно-научных обществ, проведения их съездов на землях Украины. Особенно выделено Научное общество им. Шевченко, что объединяло в своих рядах ученых гуманитарного и естественного профиля.

Ключевые слова: научное общество, естественно научные съезды, Научное общество им. Шевченко

Medvid F.M. Background of origin and formation of scientific societies for lands Ukraine.

The article highlights the background and the formation of natural scientific societies conduction their congress in the lands of Ukraine. Notedly allocated Scientific Society named Svevchenko, which integrated in their benches scientists humane and physic cyma.

Keywords: scientific society, natural science congresses, Shevchenko Scientific Society.

УДК 330.8(47774)

Мініна І. С.

ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-ЕКОНОМІСТ О. Г. ЛІБЕРМАН ТА ЙОГО ВПЛИВ НА С. М. ЯМПОЛЬСЬКОГО

Стаття присвячена видатному вченому, доктору економічних наук, професору О. Г. Ліберману. В ній розглядається та аналізується його життєвий та науковий шлях, вплив О. Г. Лібермана на становлення С. М. Ямпольського як вченого.

Ключові слова: О. Г. Ліберман, С. М. Ямпольський, вчений, доктор економічних наук, професор.

Видатний радянський економіст, науковець, публіцист, професор Харківського державного університету, один з провідних теоретиків економічної реформи 1965 р. Овсій Григорович Ліберман є знаковою постаттю в економіці, не лише радянського періоду, але й світового. Хоча його постать є доволі дослідженою в українській історіографії, але, окрім окремих побіжних згадок у працях енциклопедичного характеру, ніде не йдеться про зв'язок Овсія Григоровича з вченими яким він допоміг зробити